

**ВАЗОРАТИ МАОРИФ ВА ИЛМИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН
ДОНИШКАДАИ ОМУЗГОРИИ
ТОҶИКИСТОН ДАР ШАҲРИ ПАНЧАКЕНТ**

**ПАЁМИ ДОНИШКАДА
ТАФАККУРИ ТАЪРИХ
АНВОРИ ИЛМ**

№1,2, 3 - 2024

**ВЕСТНИК ИНСТИТУТА
ПОЗНАНИЕ ИСТОРИИ
СВЕТОЧ НАУКИ**

№1,2, 3 - 2024

**BULLETIN OF THE INSTITUTE
KNOWLEDGE OF HISTORY
LIGHT OF SCIENCE**

№1,2, 3 - 2024

Нашри махсус/Специальное издание/Special edition

Панҷакент-2024
[https// Dotpanj.tj](https://Dotpanj.tj)

**ВАЗОРАТИ МАОРИФ ВА ИЛМИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН
ДОНИШКАДАИ ОМУЗГОРИИ
ТОҶИКИСТОН ДАР ШАҲРИ ПАНҶАКЕНТ**

МАВОДИ

**АНҶУМАНИ ИЛМӢ-АМАЛИИ БАЙНАЛМИЛЛАЛИИ “ХОНИШҶОИ VI – УМИ
АРТУЧ” БАҲШИДА БА “МАСОИЛИ МУБРАМИ ИЛМӢОИ ПЕДАГОГӢ,
ИҶТИМОӢ-ГУМАНИТАРӢ ВА ФАНҶОИ ДАҚИҚ ДАР ЗАМОНИ МУОСИР”, 4-6
ИЮЛИ СОЛИ 2024 ДАР ДОНИШКАДАИ ОМУЗГОРИИ ТОҶИКИСТОН ДАР
ШАҲРИ ПАНҶАКЕНТ**

МАТЕРИАЛЫ

**НАУЧНО-ПРАКТИЧЕСКОЙ МЕЖДУНАРОДНОЙ КОНФЕРЕНЦИИ “VI – Е
Артучевские чтения”, посвященной «актуальным вопросам
филологических, социально-гуманитарных и естественных
наук в современное время», 4-6 июля 2024 года в таджикском
педагогическом институте в городе Пенджикент**

MATERIALS

**SCIENTIFIC AND PRACTICAL INTERNATIONAL CONFERENCE “VI - S ARTUCHS
READINGS”, DEDICATED TO “ACTUAL ISSUES OF PHILOLOGICAL, SOCIAL,
HUMANITARIAN AND NATURAL SCIENCES IN MODERN TIMES”, JULY 4-6, 2024
AT THE TAJIK PEDAGOGICAL INSTITUTE IN THE
CITY OF PENJKENT**

ПАНҶАКЕНТ - 2024

МУАССИС:

Донишкадаи омӯзгории
Тоҷикистон дар ш.Панҷакент

МАВОДИ Анҷумани илмӣ-амалии байналмиллалӣ “Хонишҳои VI – ӯми Арҷуҷ” бахшида ба “Масоили мубрами илмҳои педагогӣ, иҷтимоӣ-гуманитарӣ ва фанҳои дақиқ дар замони муосир”, 4-6 июли соли 2024 дар Донишкадаи омӯзгории Тоҷикистон дар шаҳри Панҷакент. Ҷилди I. - 735 с.

МАТЕРИАЛЫ Научно-практической международной конференции “VI – е Арҷуҷевские чтения”, посвященной «Актуальным вопросам филологических, социальнo-гуманитарных и естественных наук в современное время», 4-6 июля 2024 года в Таджикском педагогическом институте в городе Пенджикент. Том I. - 735 с.

MATERIALS Scientific and practical international conference “VI - s Artuchs Readings”, dedicated to “Actual Issues of Philological, Social, Humanitarian and Natural Sciences in modern times”, July 4-6, 2024 at the Tajik Pedagogical Institute in the city of Penjikent. Vol. I. - 735 s.

Баъзе фикр ва хулосаҳои дар маҷалла омада бо нуқтаи назари тахририят созгор наомаданаш мумкин аст. Барои дурустии иқтибос, ҳавола, пайнавиштҳою дараҷаи илмӣ, услуб ва баёни мақолаҳо муаллифҳо масъуланд.

Мнение редколлегии не всегда совпадает с мнением авторов. За достоверность цитат и ссылок, научный уровень, стилистику статей ответственные авторы.

The opinion of the editorial board does not always coincide with the opinion of the authors. The authors are responsible for the reliability of citations and references, the scientific level, and the style of the articles.

Дар вазорати фарҳанги Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 10.04.2023 ба қайд гирифта шудааст (№1283/МҚ-97, №284/МҚ-97, №285/МҚ-97)

Сармуҳаррир:

Ансорӣ Муаззамхон, профессор

Мухаррири масъул:

Воҳидов Шодмон, д.и.т., профессор

Котиби масъул:

Шарифова Гулшарӣ, н.и.ф, дотсент

Манзил:

735500, Ҷумҳурии Тоҷикистон, вилояти Суғд, ш.Панҷакент, хиёбони Рӯдакӣ – 106. t-mail: pamir555@inbox.ru

Ҳайати тахрирӣ/Редакционная
коллегия:

Аминов Б. д.ф.т., профессор (Ўзбекистон)
Аханов Б.Ф. к.п.н. дотсент (Қазоқистон),
Ғаффоров Ш.С. д.ф.т., профессор (Ўзбекистон)
Ғойибов Б.С. д.ф.т., профессор (Ўзбекистон)
Джумаев М.И.н.ф.пед., профессор
(Ўзбекистон)

Иноятов С.И. д.ф.т., профессор (Ўзбекистон)
Исакова М.С. д.ф.т., профессор (Ўзбекистон)

Бадриддинов С. н.и.т. дотсент (Ўзбекистон)

Қобулов Э.О., д.ф.т., профессор (Ўзбекистон)

Қурбонов Ш. Ф. н.и.б.остон. (Тоҷикистон)

Лурье П.Б. д.ф.ф. (Россия)

Мирзаев Н. М. д.ф.т., профессор (Ўзбекистон)

Мирзоюнус М.М.д.ф.ф., профессор

(Тоҷикистон)

Муминов А.Қ. т.ф.д.профессор (Туркия)

Мухамедова Д.Ғ. д.ф.равон.профессор

(Ўзбекистон)

Набиев В. д.ф.т., профессор (Тоҷикистон)

Наҷмиддинов Ф.Н. д.ф.и. дотсент (Тоҷикистон)

Наққош И. Нависанда ва шоир (Тоҷикистон)

Нормуродова Г.Б. д.ф.т., профессор

(Ўзбекистон)

Боқӣ Набиҷон, нависанда (Ўзбекистон)

Расулов А.И. д.ф.равон.профессор

(Ўзбекистон)

Раҳимов Н. д.ф.т., профессор (Тоҷикистон)

Резван Е. д.ф.т.профессор. (Россия)

Саидов И.М. д.ф.т.профессор (Ўзбекистон)

Сафаев Н.С. д.ф.равон.профессор

(Ўзбекистон)

Сафаров Т. Т.ф.н.дотсент (Ўзбекистон)

Турсунов С.Н. д.ф.т., профессор (Ўзбекистон)

Хайитов Ш.А. д.ф.т., профессор (Ўзбекистон)

Холиқова Р.Э. д.ф.т., профессор (Ўзбекистон)

Холиқулов Т. д.ф.т., профессор (Ўзбекистон)

Шамсиев Ў.Б. д.ф.равон.профессор

(Ўзбекистон)

Шанкар М. (Исроил)

Шодиева Ш. PhD аз фанни таърих.

(Ўзбекистон)

Эргашев Б.Э. д.ф.т. профессор (Ўзбекистон)

Эргашев Ж.Ю. PhD аз фанни таърих.

(Ўзбекистон)

Эркинов А. С. д.ф.ф., профессор (Ўзбекистон)

Эрназаров Ф.Н.д.ф.т. профессор (Ўзбекистон)

Эшов Б.Дж, д.ф.т., профессор (Ўзбекистон)

Эшонқулов И. н.ф.ф., дотсент (Ўзбекистон)

Шарифзода Мирзоҳамдам, рӯзноманигор,

нависанда (Тоҷикистон)

Нашри махсус

Специальный выпуск

Special edition

© ДОТП, “Анвори илм”, соли 2023.

12. Bekova N., Sayliyeva M. The interpretation of praise in the east literature //Научная дискуссия: вопросы филологии, искусствоведения и культурологии. – 2015. – №. 12. – С. 147-151.

13. Jurayevna B. N. Potential of language and artistic art //POLISH SCIENCE JOURNAL. – 2019. – С. 63.

14. Jurayevna B. N., Nuriddinova X. N. Alisher Navoi's Interpretation Of Asmai Husna In Bilingual Poetry //Journal of Positive School Psychology. – 2022. – С. 216-222.

15. Bekova N. THE ANALYSIS OF MUKHTARA GAZALS OF NAVOI //ЦЕНТР НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ (buxdu.uz). – 2022. – Т. 14. – №. 14.

16. Juraevna B. N., Khudoyorova N. Mukhtara-an example of discovery and invention (on the example of Foni's poems) //European Journal of Molecular and Clinical Medicine. – 2021. – Т. 8. – №. 1. – С. 1463-1469.

17. Jurayevna B. N. A WORTHY RESPONSE TO HAFIZ'S GHAZAL //SCIENTIFIC REPORTS OF BUKHARA STATE UNIVERSITY. – С. 227.

18. Jorayevna B. N., Nigora K. Autonomous Ghazals Of Alisher Navoi //JournalNX. – Т. 7. – №. 02. – С. 1-2.

Бекова Назора,

Бухоро давлат университети профессори (Ўзбекистон, Бухоро)

Ҳаёт Латипов, Бухоро давлат университети доценти (Ўзбекистон, Бухоро)

Зарина Сайлиева, Бухоро давлат университети доценти (Ўзбекистон, Бухоро)

bekova.nazora@mail.ru

Telefon va telegram raqami: +99 891 448 71 42

“ГУЛШАНИ РОЗ” ҲАМДА “ЛИСОН УТ-ТАЙР” АСАРЛАРИДА СЎФИЙЛИК ВА ИРФОН ТАЛҚИНИ

Аннотация: ушбу мақола “Гулшани роз” ҳамда “Лисон ут-тайр” асарларида илгари сурилган изфоний ғоялар талқини ва уларда қўлланган ғайри исломий сўзларнинг истилохий моҳияти ҳамда Маҳмуд Шабустарий ва Алишер Навоий асарларининг муштарак жиҳатлари тадқиқига бағишланган.

Калит сўзлар: ирфон, маърифат, шариат, тарикат, ҳақиқат, сидку садоқат, шижоат, ифбат, адолат, зуннор боғламоқ, риё, бут, бутпараст, тарсо, тарсобача, куфр, гумроҳ, огоҳ, ориф, зулф, юз, хат, хол.

Маҳмуд Шабустарий – мусулмон халқлари маънавий оламини юксалишида муносиб ҳисса қўшган Форс-тожик адабиётининг етук шоири. Хайёмпурнинг "Фарҳанги суҳанварон" номли китобида қайд этилишича, йигирмадан ортиқ илмий ва адабий манбаларда Шабустарийнинг ҳаёти ва ижодига оид маълумотлар баён этилган¹.

Маҳмуднинг ёшлигиданоқ шеър, адабиёт, айниқса, тасаввуфга меҳри ва иштиёқи жуда баланд бўлган. У бошланғич маълумотни туғилган маскани Шабустарда олган. Кейинчалик,

¹Бу ҳақда қаранг: Маҳмуд Шабустарий. Гулшани роз. – Тошкент: 1952. – Б. 7; Латипов Ҳ. Маҳмуд Шабустарий ва унинг “Гулшани роз” асари ҳақида // Ўзбек тили ва адабиёти. 2011. №4, – Б. 57-60; Шабустарий М. Гулшани роз. – Тошкент: Тамадун, 2013. – Б. 4-5

ўша даврнинг машхур мутасаввиф олимлари Баҳоаддин Ёқуб Табризий, Ҳофиз Ҳусайин Карбалойларнинг қўлида тарбия топган. Унинг “Гулшани роз” асарида бу ҳақда шундай байтлар бор:

دادى الحق خوابهائى چنن
كافرين بر روانى باكش باد¹

شيخ و استاد من امين الدين
من نديدم ذكر چنان استاد

(Шайх ва устои ман Аминиддин,

Доди ул-ҳақ жавобҳойи чунин.
Ман надидам дигар чунон устод,
Ки офарин бар равони покаш бод).

Мазмуни: *Менинг шайх ва устозим Аминиддин. У менга азал сирларидан кўп сабоқлар берди. Унинг покиза тариқат йўлига офарин.*

Шабустарий “Гулшани роз”дан аввал “Ҳаққул-якин” (“Ишончли ҳақиқат”), “Рисолаи шохид” (“Шохид ҳақида рисолалар”), “Миръот ул-муҳаққиқин” (“Орифлар кўзгуси”) ва “Минҳож ул-обидин” (“Тақводорлар йўли”) каби асарларни ёзган. Лекин унинг номини дунёга машхур қилган китоб “Гулшани роз” бўлган². Буюк мутафаккир шоир Алишер Навоий бу ҳақда “Насойим ул-муҳаббат”да шундай дейди:

“... Яна “Шохид” дурки, ул ҳам ишорат аҳли тили билан маориф баён қилибдур, ул дағи таърифдин мустағнийдур. .. Яна “Гулшани роз” дурким, ҳам зоҳир аҳлининг рангину пуркор маснавийлари ва ҳам ҳақиқат аҳлининг ширину файзосор сўзларида андин равонроқ ва пурчошнӣроқ ва шўрангизроқ ва шавқомизроқ назм айтса бўлғайки, йўқдур³!

Дарҳақиқат, “Гулшани роз” фақат тасаввуф аҳлининг эмас, балки сўфийлик ва ирфон сир-асрори билан кизикқан, деярли, барча табақадаги ўқувчилар эътиборини жалб эта олган бетакрор асардир. Шабустарийнинг ҳаёти ва адабий меросини тадқиқ этган олим – Орифи Сайёр келтирган маълумотларга кўра, Соҳибқирон Амир Темур Мавлоно Жалолиддин Румийнинг “Маснавий”си билан бир қаторда “Гулшани роз”ни ҳам иштиёқ билан мутолаа қилгани, айниқса, бу асардан беҳад завқ олгани ва унинг шарофатидан Озарбайжонга қўшин тортганида, Маҳмуд Шабустарийнинг ватани бўлгани учун ҳам Шабустар кентини четлаб ўтганини айтади⁴.

¹Маҳмуд Шабустарий. Гулшани роз. – Техрон: 1952. – Б.3

²Бу ҳақда қаранг: Маҳмуд Шабустарий. Гулшани роз. – Техрон: 1952. – Б. 6; Латипов Ҳ. Маҳмуд Шабустарий ва унинг “Гулшани роз” асари ҳақида // Ўзбек тили ва адабиёти. 2011. №4, – Б. 57-58; Şebusteri. Gulsen-i gaz. – Istanbul: Sark-Islam Klasiklari, 1989. – Б. 4

³ Бу ҳақда қаранг: . Навоий А. Насойим ул-муҳаббат. МАТ, 17-жилд. – Тошкент: Фан, 2001. – Б.466-467; Латипов Ҳ. Маҳмуд Шабустарий ва унинг “Гулшани роз” асари ҳақида // Ўзбек тили ва адабиёти. 2011. №4, – Б. 57-58.

⁴ Бу ҳақда қаранг: “... Дар он мавқеъ ду китоброки хар ду ба забони форсий навишта шуда аст хавондам, яки “Маснавий” толиф Жалолиддин Румий ва дигари “Гулшани роз” толиф Шайх Маҳмуд Шабустарий. Ҳар ду китоб шеър аст, ва ман аз хавондани китоби “Маснавий” саҳт мутнафар шудам, ва билъакс, аз хавондани китоби “Гулшани роз” лазат бурдам... Ман ба кадри хавондани “Гулшани роз” лазат бурдамки, баъд аз инки Озарбайжонро ба хун ва оташ кашидан аз қатли ом сакнаи шабустар худадорӣ кардам, зеро сароянда “Гулшани роз” шабустарӣ буд. Рӯзики ман ба Шабустар расидам, мардум азбими жон гирехта буданд. .. Китоби ў ба исми “Гулшани роз” хайли чизҳо омухтам ва Шайх Маҳмуд Шабустарий дар он китоб маро бо асрори азалий ва ибдио ошно кард”.

Мазмуни: Форс тожик тилда ёзилган ҳар икки китоб: бири, Жалолиддин Румийнинг “Маснавий”си ва иккинчиси, Шайх Маҳмуд Шабустарийнинг “Гулшани роз” асарларини ўқиш бахтига муяссар бўлдим. Айниқса, Шабустарийнинг “Гулшани роз” асарини ўқиб лазатландим. Мен Озарбайжонга лашкар тортганимда, Шабустар аҳлини қатли ом қилишдан воз кечдим. Чунки, Шабустар “Гулшани роз” муаллифининг ватани эди. ... “Гулшани роз” дан мен анча нарсаларни билиб олдим. Ва Шайх Маҳмуд Шабустарий ўз китоби билан мени азал ва ибтидо сирларидан хабардор айлади. Маҳмуд Шабустарий. Гулшани роз. – Техрон: 1952. – Б.25

Темурийзодалардан Абул Қосим Бобур ҳам ушбу асарга ошуфта бўлганлигини Алишер Навоий "Тасаввуф рисолаларидин "Ламаъот" била "Гулшани роз"га кўп машуф эрди"¹, - дея таъкидлайди.

"Гулшани роз"да илгари сурилган ирфоний ғоялар остида бир қанча нодир китоблар яратилган. Асарни турк тилига ўгирган олим Абдулбоқий Гулпинорлининг айтишича, Имади Фақийнинг "Мисбах ул-ҳидойё", Иброҳим Теннурийнинг "Гулзорнома"си шундай китоблардандир. "Гулшани роз" нафақат шарқ олимлари, балки ғарб олимлари эътиборини ҳам ўзига қарата олган асар бўлиб, у араб, турк, урду тилларига таржима қилиниши билан бир қаторда инглиз, олмон ва рус тилларига ҳам ўгирилган².

Шабустарийнинг ушбу манзумаси ҳажман кичик бўлса ҳам, моҳият эътибори билан теран асардир. У ҳижрий 717, милодий 1319 йилда, Амир Хусайн Табризийнинг талаби билан Амир Хусайн Ҳиравийнинг саволларига жавоб тарзида яратилган. Ўшанда шоир чамаси 30 ёшларда бўлиб, илму ирфонни мукамал эгаллаган ва юксак маънавий мақомларга эришганди. Буни муаллифнинг:

كزشته هفت و ده از هفتصد سال ز هجرت ناکهان در ماه سوال³

Гузашта ҳафт ва даҳ аз ҳафтсад сол,

Зи ҳижрат ногаҳон дар моҳ савол.

Яъни, "ҳижрий 717 йилда, қутилмаганда, менга савол йўлладилар", - сўзларидан ҳам англаса бўлади.

Хусайн Ҳиравий йўллаган саволлар анча вақтлардан буён баҳс-мунозараларга сабаб бўлиб келаётган ориф, маъруф, Аналҳақ, ваҳдат, касрат, сайру сулук, шароб, шамъ, кўз, лаб, зулф, хат, хол, куфр, бут, бутпараст, зуннор, тарсо, тарсобача, харобот каби ирфоний тушунча ва истилоҳлар мазмун-моҳиятига қаратилган бўлиб, булар Шабустарийни орифнинг маънавий-руҳий камоли – ҳоли ва орифлик мақоми ҳақида чуқур мулоҳазалар юритишга ундаган эди. Муаллиф "Гулшани роз"да орифлик мақоми ва ҳоли ҳақида сўз юритар экан ўзидан олдин яшаб ўтган ҳамда ўз замондошлари бўлган машҳур мутассавиф-алломаларнинг фикр-мулоҳазаларини эътибордан четда қолдирмайди. Билъакс, уларга таяниб фикр юритади.

Чунончи, Жунайд (Бағдодий) дейдики, орифликнинг боши барча илмларни Аллоҳдан деб билишдир, киши "ўзи эгаллаган илмларни ҳам Ҳақ камолининг ифодаси одам илмини эса нисбий, нуқсонли ва Аллоҳ илмига нисбатан тўлишиб борадиган" дея ҳисоблашдан бошланади⁴. Бу ҳақда "Гулшани роз"да қуйидаги сатрлар бор:

دکر باره در آن کر نیست تا بید هر آینه که باشد محض تقلید

هر آن کس را که ایزد راه نمود ز ایستعمال منتق هی چ نکشود⁵

(Дигарбора дар ў гар нест таъйид,

Ҳар оина, ки бошад маҳзи тақлид...

..Ҳар он касро, ки Эзад роҳ нанмуд,

Зи истеъмоли мантиқ ҳеч накшуд).

Мазмуни: Агар Аллоҳдан бир мадад бўлмаса, зоҳирий тартиб-қоидаларга зўр бериб амал қилсанг ҳам, кўнглингда ҳеч бир моҳият касб этолмайсан. Яъни, Яратганнинг ўзи қалбингга назар солмас экан, зоҳир илми билан маърифатга асло эришолмайсан.

Шабустарий илм ва унинг хусусиятлари ҳақида мулоҳазасини баён қиларкан, илмнинг бир бутунликдаги умумий кўриниши (қол илми + ҳол илми) – маърифат

¹ Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. МАТ 13-том. – Тошкент: Фан, 1997. – Б. 277

² Бу ҳақда қаранг: Маҳмуд Шабустарий. Гулшани роз. – Техрон: 1952. – Б. 19-20; Латипов Ҳ. Маҳмуд Шабустарий ва унинг "Гулшани роз" асари ҳақида. //Ўзбек тили ва адабиёти. 2011. №4, – Б.57-58; Şebusteri. Gulsen-i raz. – Istanbul: Sark-Islam Klasiklari, 1989. – Б.4; Шабустарий М. Гулшани роз. – Тошкент: Тамаддун, 2013. – Б.4-5

³ Маҳмуд Шабустарий. Гулшани роз. – Техрон: 1952. – Б.6

⁴ Комилов Н. Тасаввуф. – Тошкент: Мовароуннаҳр-Ўзбекистон, 2009. – Б.279 -280

⁵ Шайх Маҳмуд Шабустарий. Гулшани роз. – Техрон: 1952. – Б.61-62

(ирфон илми)ни данакка қиёс этса, алоҳида хусусий кўриниши жиҳатдан қол илмини – “данакнинг пўсти”, ҳол илмини – “данакнинг мағзи” деб атаиди. Шу билан бирга уларнинг умумийлик ва хусусийлиги, ўхшаш ва зид томонлари, афзаллик даражаларини мумкин қадар мукамал тавсифлашга ҳаракат қилади. Чунончи, шоир айтади:

ز جوش قشر سبز افتاده در دست نیابد مغز هر کو پوست نشکست
از آن جا باز دان احوال اعمال به نسبت با علوم قال با حال
نه علم است آنکه دارد میل دنیا که صورت دارد آلا نیست معنا
نکرده جمع هرگز علم با آز ملک خواهی، ساک از خود دور انداز¹

(Зи чавзаш қишри сабз афтода дар даст,
Наёбад мағз ҳар к-ў, пўст нашкаст.
Аз ин чо боздон, аҳволи аъмол,
Ба нисбат бо улуми қол бо ҳол.
На илм аст он ки дорад майли дунё,
Ки сурат дорад, аммо нест маъно.
Нагардад чамъ ҳаргиз илм бо оз,
Малак хоҳӣ, сағ аз худ дур андоз).

Мазмуни: Данакнинг пўстини синдириб мағзни олмагунча мақсад ҳосил бўлмаганидек, илмларни эгалламагунча ирфон илми асрорини англай олмайсан. Яъни, орифлар мақомига эришиб, гўзал Ҳурлиқо (Аллоҳ) жамолини қалб оинасида кўрмоқ истасанг, маърифат нурлари ила маънавий-руҳий оламнинг мунаввар қил. “Нафс” деб аталмиш итти кўнгил хонасидан ҳайда. Унинг майллари қутқуси ва таъмасидан буткул қутилгин.

Шабустарийнинг наздида бутун олам – Аллоҳ нурининг зуҳурланиши эрур. Ҳақнинг кўринмаслиги шу нурда яширин эканлигидадир. Яъни Аллоҳ ўзини борлиққа тажассум этган. Оламнинг сир-ру асрори, илм-у ҳикмати, хислат ва хусусиятлари, конуниятлари Унинг таззаҳуридир. Шоир айтади:

حما عالم به نور اوست پيدا كجا او كردد از عالم هویدا؟
نبودى هيچ فرق از مغز تا پوست ندانستی کسی کاین پرتو اوست
جهان جومله فروغ نور حق دان حق اندروى پيداىست پینها²

Ҳама олам ба нури ўсит пайдо,
Гужо ў гардад аз олам хувайдо.
Надонстӣ касе к-ин партави ўст,
Набудӣ ҳеч фарқ аз мағз то пўст.
Чаҳон ҷумла фуруғи нури Ҳақ дон,
Ҳақ андар вай пайдосит пинҳон.

Мазмуни: Кӣши билмайдикӣ, бутун олам Аллоҳ жамолидан таралган нур мажмуасидир. Ушбу нур Ундан келиб, Унга қайтур. Яъни, фақат У бордир, борлиқ Унинг сояси бўлиб, У ўз сояси ортида яширингандир.

Орифларнинг айтишича, Тангри дунёнинг ҳамма жойида мавжуд. Шундай экан инсон Уни ўз борлиғидан ташқарида излашига ҳожат йўқ. Орифлик мақомига кўтарилмоқни ният қилган толиб дастлаб ўзига, сўнг ўз атрофидаги нарса ва ашёларга боқиб, Худонинг сифотларини таниш, англаш маърифатини тўла эгаллаши шартдир. Аксинча, илми ирфондан беҳабар кишилар бу йўлда ўз бошларига ташвиш орттиришдан бошқасига ярамайдилар. Уларнинг Асл манзилга эришиш илинжида чеккан риёзати, ғайрати ва барча хатти-ҳаракатлари бесамар кечади. Чунончи, Шабустарий айтади:

زهی نادان که او خورشید تابان به نور شمع جوید در بیابان
کسی کو عقل دور اندیش دارد بسی سرکشکی در پیش دارد¹

¹Шайх Маҳмуд Шабустарий. Гулшани роз. – Техрон: 1952. – Б.10-11

²Шайх Маҳмуд Шабустарий. Гулшани роз. – Техрон: 1952. – Б. 14; 12

(Зиҳй нодон, ки ў хуршиди тобон,
Ба нури шамъ жўяд дар биёбон.
Касе, к-ў акли дур андеш дорад,
Басе, саргаштагӣ дар пеш дорад).

Мазмуни: маърифатдан беҳабар одам қоронгида шам тутиб, даштдан қуёш излаган нодонга ўхшайди. Кимки фақат идрок илми билан Аллоҳни излашга жаҳд қилса, у ўз бошига битмас балолар ёғдиришидан нарига ўтолмайди.

Абу Наср Саррожга кўра: “Мўмин билан орифнинг орасидаги фарқ шундайдир: мўмин оламга Аллоҳ нури билан боқадӣ, ориф эса Аллоҳнинг ўзи ила назар ташлайди. Мўминнинг қалби бордир. Орифники йўқ. Мўминнинг кўнгли зикри илоҳий ила ором олади, ориф эса Аллоҳдан бошқа ҳеч нимадан роҳатланмайди”². Шабустарий ҳам орифларда кечадиган бу мўътабар туйғуни шундай таъриф этган:

دل عارف شناصای وجود ست وجود متلق اورا در شهود ست
به جز هست حقیقی هست شناخت و یا هستی که هستی پاک در باخت³

(Дили ориф шуносӣи вучуд аст,
Вучуди мутлақ ўро дар Шухуд аст.
Ба чуз ҳастӣ ҳақиқӣ аст нашнохт,
Ва ё ҳасте, ки ҳастӣ пок дарбохт).

Мазмуни: орифнинг қалби Мутлақ – жамол кўзгуси, сир-у асрор мазҳари. Ориф оламга қалб кўзи билан назар ташлар экан, фақат мутлақ борлиқни – Ҳақни кўради. Яъни, орифни моддий борлиқ талаблари ва хусусиятлари унчалик қизиқтирмайди. Чунки унинг қалби ва руҳияти Аллоҳга доимий қаратилгандир.

Шунинг учун ҳам Абу Туроб Нахшабий орифнинг фазилатлари ҳақида фикр юритиб, “Ҳеч бир нарсдан кирланмайдиган ва ҳамма нарсани ўзи ила поклайдиган кишидир ориф”⁴, - деган эди. Демак, ҳар қандай ҳолат ва шароитда ҳам қаҳрни – меҳрга, зулмни – адолатга, жоҳилликни – маърифатга, нафсни – фаросатга таслим этиш, орифнинг хос хусусиятидир. Орифларга хос ушбу ибратли фазилатлар ҳақида Шабустарий ёзади:

اسول خلق نيك آمد عدالت بس از وی حکمت و عفت شجاعت
به عفت شهوت خود کرده مستور شره حمچن خمود از وی شوده دور
عدالت چون شعار زات او شد ندارد ظلم از آن خلقش نکو شد⁵

(Усули хулқи нек омад адолат,
Бас аз вай ҳикмату иффат, шуҷоат.
Ба иффат шаҳвату худ карда мастур,
Шараҳ ҳамчун ҳамуд аз вай шуда дур.
Адолат чун шиори зоти ў шуд,
Надорад зулм, аз он хулқаш накў шуд).

Мазмуни: барча олий фазилатлар – шиҷоат, иффат, адолат, гўзал хулқ кабилар орифнинг зотига илоҳий кўркдир. Шу сабабдан ҳам у ич-ичдан нурланиб боради. Ношойиста хислатлар унинг ёнига яқинлаша олмайди. Бировга зулм қилмаслик, ҳаммага бирдай адолат кўрсатиб, оламга меҳр-муҳаббат нурларини таратиш унинг азалий шиори, қарори ва бароридир.

Тасаввуфда тариқат аҳллари учун турли мақом ва вазифалар белгиланган бўлиб, энг сўнгги мақом орифлар макомидир. Сиём (парҳез) тутиш, киём (қойим) туриш ва доимий муроқабага киришиб, жаҳондаги монельлик (тўсиқ, парда)лардан кўнглини

¹Маҳмуд Шабустарий. Гулшани роз. – Техрон: 1952, – Б. 10; 12

²Ҳаққул И. Ирфон ва Идрок. – Тошкент: Маънавият, 1998. – Б. 83-84

³Маҳмуд Шабустарий. Гулшани роз. – Техрон: 1952, – Б. 42

⁴Ҳаққул И. Ирфон ва Идрок. – Тошкент: Маънавият, 1998. – Б. 83

⁵Маҳмуд Шабустарий. Гулшани роз. – Техрон: 1952, – Б. 63

покизалашга эришиб, ўзида ва атрофидаги барча нарса, ҳодиса-ҳаракатларда бирламчи асл моҳиятни илғаш орифлик мақомининг талаби ҳамда орифнинг бардавом бажариб борадиган ибратли амали бўлган.

“Гулшани розда” ушбу жаҳоний монельликларнинг номлари бирма-бир келтирилар ва уларни бартараф этиш чоралари (йўриқлари) хусусида сўз юритилар экан, талаб аҳлини йўл қийинчиликларига бардош бера оладиган даражада тайёргарлик кўришга ҳамда орифлик мақоми ва ҳолига муносиб бўлишга чорлайди:

تهارت کردن از وی حم چهار است	موانع جون درین عالم چهار است
دوم از معسیت وز شر وسواس	نخستین پاکی از احداث و انجاس
که با وی آمی می حمجون بهیمه است	سیم پاکی از اخلاق زمیمه است
که اینجا منتهی می کردش سیر ¹	چهارم پاکی سیر است از غیر

(Мавоней чун дар ин олам чаҳор аст,
Таҳорат кардан аз вай ҳам чаҳор аст.
Нахустин покӣ аз аҳдосу анҷос,
Дувум аз маъсият в-аз шарри васвос.
Сеюм покӣ аз ахлоқи замима аст,
Ки бовай одамий ҳам чун баҳима-аст.
Чаҳорум покии сир аст аз ғайр,
Ки инжо мунтаҳӣ мегардадаш сайр).

Мазмуни: Шунӣ билгилки, дунёвий монельликлар тўрттадир. Уларни орифларга хос тарзда бартараф қилиш йўл-йўриқлари ҳам тўрттадир: биринчиси танингни ва тўнингни ҳамиша тоза тутмоқ, иккинчиси юрагингни пок тутмоқ, учинчиси бузуқ хулқ ва ахлоқдан – ҳайвоний хислатлардан ўзни ҳимоя этмоқ, тўртинчиси тилни тийиб билиш – сир тутуш демакдир.

Шабустарийнинг эътироф этишича, чин орифнинг мақсад ва матлаби битта – Аллоҳга, Маъшуқи азалнинг жамоли ва висолига иштиёқмандлик, одам ва Аллоҳ муносабати хусусида мушоҳада юритиш демакдир. Яъни, фоний ва боқий дунё ҳузур ҳаловати ҳамда охират завқи ва мукофоти истакларидан кечиб, давомли мушоҳада ила покланган кўнгилни, Тангри даргоҳига муносиб даражада ҳозирламоқдир. Чунончи, Шоир айтади:

برون انداز از خود جومله را پاک	وجود تو همه خارست و خاشاک
به لای نفی کرد او خانه جاروب	کسی کو از نوافل کشت محبوب
نیابد علم عارق صورت عین ²	ز حسنی تا بود باقی براو شین

(Вучуди ту ҳама хор асту хошок,

Бурун андоз аз худ чумларо пок.
Касе к-ў аз навофил гашта маҳбуб,
Балое нафӣ кард ў хона жорўб
Зи ҳастӣ то бувад боқӣ барў шайн,
Наёбад илми ориф сурати айн).

Мазмуни: Тану жонингни дунёвий тўсиқлар, бандлардан озод қил. Кўнгил хонасини хору хаслар (дунёвий ва уқбовий хоҳиш ва қизиқишлар, монеликлар) дан жаҳд ила поклаб, ҳақиқий дўстга – Мутлақ жамол соҳибига ҳозирла. Шунӣ билиб қўйки, агар қалб уйида бу хору хаслардан бир заррача қолса, Аллоҳ унга назар солмайди. Орифлик мақомига эришолмайсан.

Шабустарийга кўра, ориф ҳамиша ваҳдат сиридан воқиф бўлиш учун ҳақиқат сари тинимсиз илгарилаб бораётган толибдир. У ҳар он маънан ва қалбан уйғоқ. Шунинг учун ҳам унинг мунаввар нурга лиммо-лим қалби борлиқ Соҳибининг сирру асроридан бохабар:

که این جون نقطه و آن دور محیط است	مکر دل مرکز عرش بسط است
-----------------------------------	-------------------------

¹Маҳмуд Шабустарий. Гулшани роз. – Техрон: 1952, – Б.43

²Маҳмуд Шабустарий. Гулшани роз. – Техрон: 1952, – Б. 42-43

وجود پشه دارد حکمت ای خام نباشد در وجود تیر و بهرام¹

(Магар дил маркази арши басит аст,

Ки ин нуқта ва он даври муҳит аст.

Вужуди пашша дорад ҳикмат ай хом,

Набошад дар вужуд тайр ва баҳром).

Мазмуни: орифнинг кўнгли – Тангри таолонинг тахти. Шу маънода у борлиқнинг марказий нуқтаси бўлиб, барча даврларда ҳодисотлар унинг атрофида турли даража ва шаклларда қайта-қайта, такрорий ҳолда воқеаланаверади. Бироқ қанотдек илоҳий ҳикмат-у маърифат бўлмаганида, пашша парвоз этаолмаганидек, ориф кўнглидек мислсиз маърифат манбаси – сирру асрор баҳри бўлмаса, шубҳасиз, оламлар ҳам кўк юзини кўрмаган бўлар эди.

Ориф ўз Маъруфининг жамолини қалбида тоабод сир сақлаши, у билан бардавом бирлашиши учун ҳар дам кўнгул хонасини тозалаб супуриб артиши, руҳияти, шуурини ўзга нарсалардан (тўсиқлар; тўн, тан ва кўнгил кирлиги, пасткашлик, ахлоқсизлик, кўрслик, мансабдор, дунёдор бўлишга, хирсга майл ва бошқалар) – касратдан узиш, мосуводан қутилиш мақсадида давомли мувоқабатга кириб, Ўзда ўзликдан зарра ҳам қолдирмаслик учун курашувчи чинакам ҳуриятпарвар комил инсондир.

Демак, орифлик мақомига юксалиб, Аллоҳнинг зоти, сифоти, исми ва феълларини мушоҳада этмоқ ҳузурига ҳамма ҳам бирдай эришавермаган. Талабгорлар жуда кўп бўлган. Бироқ уларнинг аксарияти турли қийинчиликлар ва машаққатларга дош беролмай, йўлнинг ярмидан ортига қайтган, йўлдан адашган ёки йўлнинг маълум бир водийсида қолиб кетганлар. Ушбу мушкул синовлардан ўтиб, сараланган кишиларгина кўзланган асл манзилга – орифлик мақомига етиб келганлар. Зеро, Маҳмуд Шабустарийнинг “Гулшани роз” асари мана шу сермашаққат йўлдан юриш одоби, талаб ва қоидалари, Асл манзилга эришганлар – орифлар ҳузури, ҳол ва мақоми хусусида баҳс юритар экан, талаб аҳлини ахлоқан покланиб маънан юксалишга, яъни Асл манзил ва мақсад иштиёқида яшашга илҳомлантириб келаётган ўзига хос бетакрор асардир.

Яна шуни айтиб ўтиш жоизки, машҳур рус шарқшунос олими Евгений Эдуард Бертельс ҳам тасаввуф истилоҳлари тадқиқига қаратиланган “Зулф ва юз”, “Хат ва хол” каби илмий мақолаларини ёзишда асосан Маҳмуд Шабустарийнинг мазкур манзумасига, аниқроғи, манзумадаги “юз”, “зулф”, “хат”, “хол” сингари истилоҳлар шарҳланган сатрларга таяниб иш тутган. Уш бу ҳол ҳам “Гулшани Роз”нинг истилоҳлар олаmidан баҳс этгувчи нодир асарлардан бири эканлигига ишорат этади:

Мапурс аз ман ҳадиси зулфи пурчин,

Мажнунбонид занжири мажонин.

Наёбад зулфи ў як лаҳза ором,

Гоҳи бом оварад, гоҳи кунад шом.

Мазмуни: Мендан у жингалакларга тўла соч ҳақида ривоят сўрама, телбаларнинг занжирини тортиб силкитма. Унинг зулфи бир лаҳза тиним билмайди, гоҳ тонг олиб келади, гоҳ шом қилади².

Хуллас, форсийзабон алломалар наздида ҳам ориф – огоҳ, ошно, хабардор, уйғоқ, англаган ва таниган, тўғри йўлга тушган, ҳолдон, ирфон соҳиби, қалб кўзи очик валий. Шунинг учун ҳам орифнинг ҳолатларида шошқинлик, бесаранжомлик, шикоят ва тангдиллик мутлақо кўзга ташланмайди.

Шарк мумтоз адабиётида ўлмас асарлар яратган улуг сўз санъаткори Алишер Навоий ҳам айни замонда улкан мутассавиф эди. Унинг борлиқ ва олам ҳақидаги тушунчалари, қарашлари бой тасаввуфий мазмун билан узвий боғлиқ бўлган. Шунинг учун ҳам шоир

¹Шабустарий М. Гулшани роз. – Техрон: 1952. – Б. 25-26

² Е.Э.Бертельс. Зулф ва юз. Таржимонлар: У.Отажонов, А.Ҳабибуллаев // Жаҳон адабиёти. – Тошент, 2005. – Б. 147

ижодиётида ирфоний ғоялар устуворлиги ҳамда тасаввуфий истилоҳларнинг изчил қўлланиши асарларига илоҳий файз ва куч бағишлагандир. Айниқса, “Лисон ут-тайр”да бу фикр ўзининг ёрқин исботини топган. Унда шоир дин ва ахлоқ, ишқ ва комиллик, фано ва бақо масалаларидан баҳс юритган. Мутассавифларга кўра, борлиқдаги барча нарсалар; куёш, ой, ер, осмон, сув, тупроқ, олов, тоғ, тош, ўсимлик ва ҳайвонот олами, даррандаю парандалар барча-барчасининг ҳар бирида Худонинг феъл ва сифатларидан бири мавжуд. Мутлақ ҳақиқат – Аллоҳ шу табиат бағрида, абадий гўзаллик сифатида ўзини намоён этаверади. Бу каби илғор қарашлар ўз-ўзидан маъно аҳлини диний ҳақиқатларга кенг қарашга илҳомлантиради¹.

Ана шунда диний маҳдудлик ва айирмаликлар ҳам барҳам топади. Навоийнинг таъкидлашича, асл моҳият томон юрган кишининг эътиқодида собитлик жуда муҳимидир:

دیر کوی بیله بیت الله نی	آندا تینک کور کمره و آکاه نی
بولسالار معمور یا آتشزده	بیردورور کر کعبه بیرله بتکده
موند ایش سالک کابس دشوردور ²	کفر ایله دین غه جو تینک مقدار دور

(Онда тенг кўр гумраҳу огоҳни,
Дайр куйи бирла Байтуллоҳни.
Бирдурур гар Каъба бирла буткада,
Бўлсалар маъмур ё оташзада.
Куфр ила динга чу тенг миқдордур,
Мунда иш соликка бас душвордур).

Сўфийларнинг дунёқарашларида юз берган бундай маънавий илгарилаш ҳолатлари ўзга динларга мансуб бўлган тушунчаларни англаувчи куфр, тарсо, зуннор, бут каби сўзларнинг тасаввуфий истилоҳлар қаторидан ўрин олишига бош сабаб бўлган, десак хато бўлмас. Шуни унутмаслик керакки, сўфийларнинг нуқтаи назари ва фикр-мулоҳазаларида ҳам фарқ, номувофиқлик, ҳатто ихтилофлар ҳам бўлган. Ошиқ ошиқнинг ҳолини теран идрок айлаши қийин бўлганидек, ориф ҳам орифни осон англайвермаган. Масалан, бир ориф “Ҳеч бир нарсани кўрмайманки, унинг ортида Аллоҳни кўрмасам”, деса, бошқа бири “Ҳеч бир нарсани кўрмайманки, унда Аллоҳни кўрмаган бўлсам”, деган. Яна бошқаси, “Ҳеч бир нарсани кўрмаганманки, ундан олдин Аллоҳни кўрмаган бўлсам”, деса, навбатдагиси “Фақат Аллоҳни кўраман”, деган. Шунингдек, “Ёлғиз Аллоҳ кўринади, У эса кўринмайдиган Аллоҳ эрур”, дегувчилар ҳам бўлган. Бу сўзлар “Лисон ут-тайр”даги “Фил ҳикояти”да ифодаланган кўрларнинг гапларини эслатмайдими? Албатта, эслатади. Чунки кўнгил ҳоли ва мушоҳадаси маърифат соҳибларининг ҳаммасида ҳам бир хил бўлмайди. Шу маънода дostonдаги Шайх Санъон қиссаси чуқур тадқиқ ва талқинга лойиқдир. Шайх севган малак - тарсо киз. У нима қилиб бўлса ҳамки кекса ошиғини дину имон йўлидан оздирмоқчи:

کیم شرایطدن بیرى بولدی عیان	شوخ ترسا سوز بو نوع آئی بیان
بارجه ماهر شیوه کفر اوصافی غه	دیدى مهوش کفر ایلی اشرافیغه
انکا اول ملت نی تعلیم ایئتیلار	کفر نی ایمانغه تقدیم ایئتیلار ³

(Шўҳи Тарсо сўз бу нави этти баён,
Ким шароитдин бири бўлди аён.
Деди маҳваш куфр эли ашрофиға,
Барча моҳир шева куфр афсофиға.
Куфрни иймонга тақдим эттилар,
Анга ул миллатни таълим эттилар).

¹С. Ж. Сажжодий. Истилоҳоте урафо. – Техрон: ҳижр. 1339. – Б. 200; 205

²А.Навоий. Лисон ут-тайр. Илмий-танқидий матн. – Тошкент: Фан, 1965. – Б. 161-162

³А.Навоий. Лисон ут-тайр. Илмий-танқидий матн.. – Тошкент: Фан, 1965. – Б. 82

Қалбида тавҳид туйғулари туғён урган Санъон учун барча динларнинг туб моҳияти шиддат-ла ёришаётганди. Шу сабаб ҳам у ўзга дин пешволарининг моҳирона бажараётган мусулмончиликка зид уринишларига қаршилик кўрсатишга ҳам ҳафсала қилмасди:

هر نى متلوب اولسه ميندين ايستاكيل	ديدى شېخ اى شوخ نى قالدى ديكيل
شيخه باشدين اياق كييدورديلار	كفر ايلي خلعتلارين بيتكوردلار
كافر ايلاب سالك اطوارنى	بېلى كا محكم تانكيب زئارنى
مست قىلدى سجده بت آليده هم	چېكتى لار بتخانه غه خوار وئزم
هم قىليب مستانه اوزنى بت پرست ¹	هم بولوب جام دمام بيرله مست

(Деди Шайх: “Эй шўх не қолди дегил,

Ҳар не матлуб ўлса мендин истагил”).

Куфр эли хилъатларин еткурдилар,

Шайхқа боштин оёқ кийдурдилар.

Белига маҳкам тангиб зуннорини,

Кофир айлаб солики атворини.

Чектилар бутхонага хору дажам,

Маст қилди сажда бут оллида ҳам.

Ҳам бўлуб жоми дамо-дам бирла маст,

Ҳам қилиб мастона ўзни бутпараст).

Эътибор беринг: юзлаб муридлари ортидан эргашиб юрган ва қанчадан-қанча ўлкаларда донг таратган бир мурид ҳеч иккиланмай "куфр эли"нинг кийимини кийиб, белига зуннор боғлайди. Бу ҳам камлик қилгандек, бутхонага олиб борилганда у маст бўлиб бутга топинади! Бунинг нимаси ибрат? Бу саволга жавоб беришдан олдин айнан куфр, тарсо, зуннор, бут, бутхона, бутпараст каби калималарнинг истилоҳий маъно-моҳияти шарҳланган “Гулшани роз” даги мана бу мисралар билан танишиш мақсадга мувофиқдир:

بدانستى كه دين در بت پرستى ايست	مسلمان كر بيدانستى كه بت چيست
به زير كفر ايمانى است پنهان	درون هر بتى جاني است پنهان
شود توحيد عين بت پرستى	چو كفرو دين بود قايم به حسنى
كرا كفر حقيقى شد بديدار	ز عسلام مجازى كشته بيزار
بود زئار بستن عقدى خدمت ²	بت اينجا مظهر عشق است و وحدت

(Мусулмон гар бидонистики, бут чист,

Бидонистики, дин дар бутпарастист?)

Дарон ҳар буте жоне аст пинҳон,

Базери куфр иймоне аст пинҳон.

Чу куфру дин бут қоим баҳасти,

Шавад тавҳиди айн бутпарастии.

Зи ислом мажозий гашта безор,

Киро куфр ҳақиқий шуд бадийдор.

Бут инжо мазҳари ишқ асту ваҳдат,

Буввад зуннор бастании ақди хидмат).

Мазмуни: Эй мусулмон, қошки сен бутнинг нималигини-ю, будпарастлик маслагининг қандоқлигини англасанг эди! Шунӣ билгилки, ҳар бир бутда яширин жон бордир. Куфр эса қалбда сир тутилган иймон тимсоли эрур. Ва яна англагинки, агарда куфр ва дин борлиқдан буткул йўқолиб қолса, улардаги асл моҳиятлар бирлашиб бутпараст қалбида намоён бўлиши ҳам мумкин. Мудом эсда тутгинки, баъзан дин зоҳиран куфрга айланиб, куфр эса ботинида яширин турган иймоний асрорни ошкор этади. Шунӣ яхшилаб уқиб олгинки, аслида бут – илоҳий ишқнинг мазҳари, қалбнинг ваҳдатга интилиши бўлса, зуннор боғламоқ – бу йўлда солиқнинг садоқат ва яқдиллик билан мурид ёки тури комилга итоат этишидир.

Ушбу китобда яна шундай фикрлар бор:

¹А.Навоий. Лисон ут-тайр. Илмий-танқидий матн.. – Тошкент: Фан, 1965. – Б. 82

²Маҳмуд Шабустарий. Гулшани роз. – Техрон: 1952. – Б. 90-91

خلاص از ريقه تقليد یدم

که از روی بتان دارد مظاهر¹

(Зи тарсойи ғарази тажрид дидам,
Халоси аз рибқаъи тақлид дидам.
Буту тарсобача нури аст бохир,
Ки аз рӯйи бутон дорад мазоҳир).

ز ترسایى غرص تجرید دیدم

بت و ترسابعه نوری است باهر

Мазмуни: тарсоликда тажрид хусусиятларини кўрдим: мосиводан айрилмоқни ва яна сохталиклардан, боиқаларга зоҳиран тақлид қилиш каби маънисиз амаллардан тамоман халос бўлмоқни ҳам. Тарсобача – бутлар юзидан ёғилган илоҳий нурлардан хабар топиб, бу илоҳий тажалли натижаларини (тажридни) ўз қалбида кашф эта олган зотдир.

Хуллас, мутассавифлар наздида ва истилоҳида куфр – ҳақиқий иймонни тамсил этса, кофир – фақирлик мақомига эришган орифга ишоратдир. Тасаввуф тилида тарсо – касратни тарк айлаб, дунё ташвишларидан ғолиб келаёзган солиқ бўлса, тарсобача – тажаллиёт ҳамда тажрид сирларидан бохабар муршид ёхуд пир тимсолидир. Сўфиёна маслакда бут – матлаб ва мақсад, бутпараст – шу матлаб ва мақсадга интилувчи киши бўлса, зуннор боғламоқ – илоҳий мақсад йўлида белни маҳкам боғлашдир*.

Энди қиссадан келтирилган мисраларнинг ботиний маънолари ҳақидаги фикрларимизни баён этсак:

Истиғно ва тавҳид водийларига хос ҳолларни яшаган Шайх Санъон фақр, сабр ва таваккул каби мақомларга юксалди ҳамда ўзида том маънода фақрликни кашф қилади. Ваҳдат майи уни янада сархуш, яна ҳам маст этади. Шунда у маъшуқа куйган илк шартларни ўз-ўзидан бажаришга киришади:

عزم زئار و چلیپا ایلايين

کویدوروب مصحف بولایین بت پرست

جائی ایمان ننکی دین الای خالاص

بت سجودیندا زمین بوس ایلايين

اوزدین ایلاى شادمان کفّارنى²

(Куфр дайри ичра маъво айлайин,

Азми зуннорру чалипо айлайин.

Пиру дайр оллида айлаб ўзни маст,

Куйдуруб Мусхаф бўлойин бутпараст.

Ишқи дайри ичра айлаб ўзни хос,

Жонни иймон нангидан айлай холос.

Дайр аро асмоъи нокус айлайин,

Бут сужудинда заминбўс айлайин.

Белга маҳкам боғлабон зуннорини,

Ўздин айлай шодимон куффорини).

Шабустарийнинг юқорида келтирилган мисралари ва уларнинг изоҳларидан кейин Шайх Санъоннинг ушбу гаплари ғайритабiiй кўринмаганидек, уларни қоралашга ҳам эҳтиёж сезилмайди. Чунки Шайх ранж-у риёзат торта-торта фано водийсига етиб келган ва нафси мосиводан тамомила покланган эди. Фанолик завқ-шавқи уни домига тортар, у эса денгизга кўшилиб – сингиб кетган томчидай ишқ дарёсига чўмишдан шодланарди.

Мутассавифлар истилоҳида ишқ Ҳақнинг зухурига асос бўладиган дастлабки сифат³. Орифлар бутунлай ишққа ўзини бағишлаб илоҳий жалол ва жамолга ошуфта бўлганни

¹Маҳмуд Шабустарий. Гулшани роз. – Техрон: – Б.96; 100

* Ушбу истилоҳларни изоҳлашда С. Ж. Сажжодийнинг “Истилоҳоте урафо”(Техрон. Ҳижр. 1339.) китобидан ҳам фойдаланилди.

²А.Навоий. Лисон ут-тайр. Илмий-танқидий матн. – Тошкент: Фан, 1965. – Б. 67

³Маҳмуд Шабустарий. Гулшани роз. – Техрон: 1952. – Б. 47

“Ошиқ” деб атаганлар¹. Уларнинг наздида зоҳидлар – зоҳиран ўзини дунёдан юз ўгирганини намоеън этувчилар бўлса, обидлар – кўп ибодат қиладиган, доимий машғулоти ибодат ва тоат бўлган, қилган ибодатлари туфайли нажот топишига ишонадиганлардир². Бирок, биргина зоҳидлик ва обидлик расм-русмларини адо этиш – нафс балоларидан тамоман қутилиш ёхуд, нафси покка (нафси мулҳама, нафси комилага) эришиб, Ҳақ дийдорига лойиқ бўлиш дегани эмас. Чунки ўтмишда қилган тоат-ибодатлари ҳурмати ва чеккан риёзатлари шуҳратига бино қўйиб, мовуманлик, шуҳратпарастлик ва худпарастлик каби нафси амморанинг найрангларига алданиб, имонсиз кетганларнинг сони беҳад кўп бўлган. Хуллас, орифларга кўра қалбда Ҳақ ишқи туғён урмаса, қалб чин ошиқ бўлмаса, киши бир дам ҳам “нафси бад”дан халос бўла олмайди.

Дарвоқеъ, “Лисон ут-тайр” достонидаги “Шайх Санъон” ҳикоятини синчиклаб ўқий бошлар эканмиз асар бошида Шайх Санъонни ҳам узоқ муддат тоат-ибодатда бўлган, бир неча ўн йиллар мобайнида ислом ва имон учун риёзат чекиб, юзлаб муридларни камолга етказиб, мусулмон оламида шуҳрат қозонган зоҳид, обид-такводор пир – “Каъбанинг шайхул-машойихи” сифатида тасаввур этамиз:

کونکلی غیب اسراریدین آگاه ایدی شیخ صنعان واصل درگاه ایدی
کعبه‌دا شیخ المشایخ ایردی اول خلق ارشادیغه راسخ ایردی اول

Шайх Санъон восили даргоҳ эди,
Кўнгли ғайб асроридан огоҳ эди.
Халқ иршодиға росих эрди ул,
Каъбада шайхул-машойих эрди ул.

Хўш, шундай камолотга эришган, олим-у уламо, шоҳ-у гадо, катта-ю кичик барча-барчанинг ҳурмат ва эътиборини қозонган кишида яна қандай эҳтиёж ёхуд камчилик бўлиши мумкин?, -деган савол туғилиши табиий. Худди мана шу саволга тўғри жавоб топиш – Шайх Санъон бошига тушган кулфат ва мусибатлар сабабининг туб моҳиятини аниқлашга имкон яратади. Шу билан бирга достондаги яна бошқа авлиёлар, орифлар ва буюк шахслар ҳақида битилган ҳикоятларни ҳам назардан четлаштирмаслик керак бўлади. Асарнинг 137-бобидан жой олган Шайх Абу Бакри Нишопурий ҳақида битилган ҳикоятни олайлик. Унда ўқиймиз:

ملك معنی ساری تاپیب ایردی یول شیخ ابو بكر نشاپوری كه اول
سیر اوچون اول خطه معمور دین چیققی بئر کون ملك نیشاپوردین
خادم و مخلص نهایت دین فزون شیخ لیغ آیینی غایت دین فزون
کینی دا آئیده هر ینکلینگ گروه شیخ جون نظاره قیلدی بو شکوه
کیم آنی مغلوب قیلدی اول خیال بئر خیالی کونکلی کا توشتی محال
جیققی آن دین بئر بیبیک بیل ناکهان بو محلدا بئر ایشک ایلاب فغان
وجدو رقص ایلاب بیقیلیب قیلدی غش⁴ شیخقه بو رمز دین وقت اولدی خوش

Шайх Абу Бакри Нишопурийки, ул-
Мулки Маъни сори топиб эрди йўл.
Чиқти бир кун мулки Нишопурдин,
Сайр учун ул хитгаи маъмурдин.
Шайхлиғ ойини ғоятдин фузун,
Ходими мухлис ниҳоятдин фузун.
..Шайх чун наззора қилди бу шукуҳ,
Кейнида-оллида ҳар янглиғ гуруҳ.
Бир хаёле кўнглига тушти маҳол,
Ким они мағлуб қилди ул хаёл.

¹Ўша манба. – Техрон: 1952. – Б. 65

²Ўша манба. – Техрон: 1952. – Б. 127

³А.Навоий. Лисон ут-тайр. Илмий-танқидий матн. – Тошкент: Фан, 1965. – Б. 67-68

⁴А.Навоий. Лисон ут-тайр. Илмий-танқидий матн.. – Тошкент: Фан, 1965. – Б. 140-141

Бу маҳалда бир эшак айлаб фиғон,
Чиқти ондин бир бийик ел ногаҳон.
Шайхқа бу рамздин вақт ўлди хуш,
Важду ракс айлаб йиқилиб қилди ғаш.

Хуллас, шоҳиди бўлиб турганимиздек, риёзатлар чекиб, маъно мулкини қўлга киритмоқ, барчанинг эътибори ва ҳурматини қозонмоқ билан ҳам иш битмайди. Бунга эришган киши доимий муроқабдан тўхтаसा, у шу қозонган шуҳрати соясига суяниб-сиғиниб яшашга маҳқум. Қисқаси нафси аммора – мовуманлик ва шуҳратпарастлик каби иллатлар билан бундайлар қалбини ишғол этишга мудом ўч бўлади. Орифларга кўра бу каби нафсоний хуружларга терс жавоб қайтармай, кўникиб кетаверадиған кимсалар эса, (ким бўлишидан ва қанчалик машхур бўлишидан қатъий назар) насли-насаби ва тоат-ибодатларини рўқач қилиб, Ҳазрати Одамни назарга илмай, Ҳақ амрига бўйинсунмаган Азозилдан, яъни шайтондан ҳеч фарқи йўқ. Шайх Абу Бакри Нишопурий ҳам тезда ўзига қайтмаганида, ёки илоҳий ишоратни илғамай ракс-у само билан муроқабга (қалбини муҳофаза этишга) киришмаганида, нафс уни эгарлаб, ўз маркабига (эшакига) айлантириб, елкасига миниб олиши тайин эди. Мазкур фикрларимизни ҳамсафарлари саволига жавоб тариқида айтган Шайхнинг ушбу сўзлари ҳам тасдиқлайди:

تابع دور لار بو ايشدين نفس شوم
طالب و سالک کا امداد اهلی دین
نی عبید و نوری و نی بو سعید
فقر آیینی دا بو خیل و سباه
بو محلدا اول ایشک بیردی جواب
باعث بو وجدین اولدی اول ایشک
باشیدین ییلدیک چیقار غای اول خیال
بو بیبیک دولتقه تاپماس دست رس¹

چون نظر سالدیم که خلق ایلاب هجوم
کونکوما سالدی که ارشاد اهلی دین
نی جنید و شبلی و نی بایزید
قایسی بیر تاپیب ایدی ایرکین بو جاه
نفس جون کونکوما سالدی بویله تاب
چون جوابیم تاپتیم انداق کیم کیراک
جای اول اولغای که ایلاب وجد و حال
یوقسه هر مغرور دون بولهوس

(Чун назар солдимки, халқ айлаб хужум,
Тобейимдурлар, бу ишдин нафси шум.
Кўнглима солдики иршод аҳлидин,
Толиби соликка имдод аҳлидин.
Не Жунайду Шиблийю не Боязид,
Не Убайду Нурийю не Бу Саид.
Қайси бир топиб эди эркин бу жоҳ,
Фақр ойинида бу хайлу сипоҳ!
Нафс чун кўнглума солди бўйла тоб,
Бу маҳалда ул эшак берди жавоб.
Чун жавобим топдим андоқким керак,
Боиси бул важдим ўлди ул эшак.
Жой ул бўлғайки, айлаб важду ҳол,
Бошидин елдек чиқорғай ул хаёл.
..Йўқса ҳар мағрур, дуни булҳавас,
Бу бийик давлатқа топмас дастрас”).

Шайх Санъон тақдирида ҳам худди мана шу ҳолат-синов ўзгача кўринишларда юз бера бошлади:

رشته صبرو قرارین اوز دیلار
یومسه کوز اول توشکا اوق تکرار ایدی
ایلاسه معلوم اول بوم ایردی روم²

نیجه تون بیر توش انکا کور کوز دیلار
اویغانیب حالیغه استغفار ایدی
کیم مطافی ایردی برر بیکانه بوم

(Неча тун бир туш анга кўргуздилар,

Риштаи сабру қарорин уздилар.

¹ А.Навоий. Лисон ут-тайр. Илмий-танқидий матн. – Тошкент: Фан, 1965. – Б. 141

² А.Навоий. Лисон ут-тайр. Илмий-танқидий матн. – Тошкент: Фан, 1965. – Б. 68

Уйғониб ҳолига истиғфор эди,
Юмса кўз ул тушга-ўқ такрор эди.
Ким матофи эрди бир бегона бум,
Айласа маълум, ул бум эрди Рум).

Дарҳақиқат, Санъон бошига тушган бало, унинг бағрини ўртаб бораётган дард ва қалбини ҳамда вужудини чулғаб олган олов – шунчаки тезда даф этиб бўладиган бало, бир даво билан тузаладиган дард ёхуд, жаҳд билан ўчирса бўладиган олов эмасди. Ахир булар ўз оти билан – “ишқ балоси”, “ишқ дарди”, “ишқ ўти-олови”дир. Шу дард билан мудом ҳамнафас бўлган қалб соҳиблари эса Ҳақ васлига лойиқ ошиқ орифлардир. Дардидан йироқлик – ишқида нотавонлик ҳамда мақсадсиз ҳаракат – алдовдир. Бу алдов қанчалик жарангламасин, саратонда жило берган саробдек беманзилдир.

“Алам”, “ғам”, “ўт”, “олов”, “бало”, “дард”, “маломат” бу каби калималарни маъно аҳли баъзан “ишқ” сўзи берадиган мазмунга қиёсласалар, баъзида эса ошиқлар ҳаётидаги зиддиятли ўзгаришлар, табиатида юз берган терс аломатлар сабабчиси – аслиятга қараб интилишларнинг бошланиши, Ҳақ йўлида қўйилган илк қадамлар деб билганлар¹. Демак, айна пайтда Санъон руҳиятида ҳам аслият томон илк амалий ҳаракат, илдамлаш жараёнлари – илоҳий мўъжиза кашф бўлаётир. Бу жараённинг талаби ҳар қандай бошқа мақсадлар истагидан қадрли, ҳукми эса қатъийдир. Шу сабабли талаб аҳли қанчалик қийин ва машаққатли бўлмасин барча мусибатларга дош бериб, бу амрни вожиб этишга жаҳд этадилар:

ديدى بولماس بو بلادين احترام	جون بو توش بولدى مكرر كنج راز
كورماي اولماس اول چه بولمنش سرنوشت	كيمسه كا ما وا حرمندور يا كنتشت
باشيميز غه هرني كيلسه يا نصيب ²	چونكه بولسه بيزكا اول ما وا نصيب

(Чун бу туш бўлди мукаррар ганжи роз-

Деди: “Бўлмас бу балодин эҳтироз.

Кимсага маъво ҳарамдур ё куништ,

Кўрмай ўлмас улча бўлса сарнавишт.

Чунки бўлса бизга ул маъво насиб,

Бошимизга ҳарна келса, ё насиб”).

“Ганжи роз” (сир, сирлар хазинаси) – Шайх Санъон нутқидаги бу калимада мутассавифлар – орифлар, дарвешлар ҳамда ошиқлар қалбида кашф этиладиган ва ўзгалардан махфий сақланиши шарт бўлган, камолот сари бошлайдиган аломатларни тушунганлар³. Шунинг учун ҳам руҳият ва қалб билан боғлиқ бу каби илоҳий ишоратларни бошқалардан яшириш, “Сир” тутишни – ошиқ аҳли Ҳақ амрига бўйсунмоқ, ёки ишқида содиқ бўлмоқ деб билганлар:

كيم انى ضايع قيلور غه ياوروشوب	شيخنيناك كونكلى كا سودالار توشوب
واقف اولماي اول غريب احوال دين ⁴	خاصلار ايلاب سوال اول حال دين

(Шайхнинг кўнглига савдолар тушуб,

Ким ани зойеъ қилурға ёвушуб.

..Хослар айлаб савол ул ҳолдин,

Воқиф ўлмай ул ғариб аҳволдин).

Ошиқ Санъон ҳам қалбида, вужуди-жисм-у жонида, руҳиятида юз очаётган ҳолларни, ўзгаларни лол этаётган ҳайротомуз савдоларни Ҳақ ишқидан ишорат билиб, имкони борица бошқалардан яширишга – сир тутишга ҳаракат қилада. Шу сабабдан у муридларининг сафар давомидаги барча саволларини жавобсиз қолдиришга мажбур. Аммо, манзилга яқинлашган сари бу ишоратлар – қалбга илашган дардга, руҳ этагига ёпишган балога, жисму жонга

¹С.Ж.Сажжодий. Истилоҳоте урафо. – Техрон: ҳижр.1339. – Б.103

²А.Навоий. Лисон ут-тайр. Илмий-танқидий матн. – Тошкент: Фан, 1965. – Б. 68

³С.Ж.Сажжодий. Истилоҳоте урафо. – Техрон: ҳижр.1339. – Б. 205

⁴А.Навоий. Лисон ут-тайр. Илмий-танқидий матн. – Тошкент: Фан, 1965. – Б. 69

туташган оловга ўхшаб борса, ўз аломатларини зохирида намоён эта бошласа, бу сирни қачонгача ҳамсафарлардан яширин тутиш мумкин?

شاىخ كوناكى دا ولى يوز رستخيز
مړى اولدى ناكهان بىر تورفه دبىر
جلوه ايلب اوزكا بىر عالم انكا¹

تا قدم قويديلار اول كشورغه تيز
هر نفس بىر بقعه نى ايلاردا سبىر
ضعف مستولى بولوب هر دم انكا

(То қадам кўйдилар ул кишварға тез,
Шайх кўнглида вале юз рустахез.
Ҳар нафас бир буқъани айларда сайр,
Маъри ўлди ногаҳон бир турфа дайр.
Заъфи муставли бўлуб ҳар дам анга,
Жилва айлаб ўзга бир олам анга).

Шайх Санъонни шу бутқадада ғайбат, важд ва сакр ҳоллари мағлуб этди. Шу сабабдан ҳам у ўзидан кечиб, моддий оламдан йироқлашган. Унинг қалби тамоман ўзини унутиб, менлигини тўла тарк этишга интилиб, буткул покланиб борган. Энди у басийрат кўзларини очиб, борлиққа тоза нурли нигоҳ билан назар ташлашга тайёр. Балки у тажалли оламига кириб, маъшуқаи азални излаётгандир.

بىر طرف توشتى كوزى بى اختيار
بىر قوياش قه اول بولوب قوس افق
اول قوياش انوارى توشتى هر طرف
حسنى شمعى دوريدا پروانه سى²

ناظر ايردى هر طرف اشفته وار
منظرى اندين اسيلغان بىر تتق
بيلدن اول برقع چو بولدى بر طرف
نى قوياش كيم يوز قوياش ديوانه سى

(Нозир эрди ҳар тараф ошуфтавор,
Бир тараф тушти кўзи беихтиёр.
Манзаре, ондин осилғон бир тутук,
Бир қуёшқа ул бўлуб қавси уфук.
Елдин ул бурқаъ чу бўлди баргараф,
Ул қуёш анвори тушти ҳар тараф.
Не қуёшким, юз қуёш девонаси,
Ҳусни шамъи даврида парвонаси).

Алоҳида бир ишқ достони сифатида “Лисон ут-тайр” асаридан ўрин олган “Шайх Санъон” ишқи, албатта, мазкур дoston мақсадини белгилашда асос бўлади. Навоий бу ишқ йўлини орифона мушоҳада, ошиқона завқ-шавқ билан ёзганлигига шубҳа йўқ. Аслида бу ишқ достони ошиқликдан орифликка, ундан фақр-у фанога кўтарилиш босқичини ёрқин ифодалайди. Бу бир улуг риёзат, кўнгил сафари эканини кўрсатади.

Таъкидлаш жоизки, Маҳмуд Шабустарий ҳам тасаввуфий истилоҳ ва рамзий-ишоравий тимсоллар баҳсидан фикр юритилган “Гулшани роз” асарини ёзаётганида айни шу каби юксак илоҳий туйғулар оғушида бўлган. Шу сабабдан бўлса керак, ҳар икки асар ҳам гоё ва ҳам мазмун-моҳият жиҳатидан вобастадир.

Адабиётлар:

1. Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. МАТ, 17-жилд. – Тошкент: Фан, 2001.
2. Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. МАТ 13-том. – Тошкент: Фан, 1997.
3. А.Навоий. Лисон ут-тайр. Илмий-танқидий матн.. – Тошкент: Фан, 1965.
4. Е.Э.Бертельс. Зулф ва юз. Таржимонлар: У.Отажонов, А.Ҳабибуллаев // Жаҳон адабиёти. Тошент, 2005. – Б. 147.
5. Ҳаққул И. Ирфон ва Идрок. – Тошкент: Маънавият, 1998.
6. Комилов Н. Тасаввуф. – Тошкент: Мовароуннаҳр-Ўзбекистон, 2009.
7. Латипов Ҳ. Маҳмуд Шабустарий ва унинг “Гулшани роз” асари ҳақида. //Ўзбек тили ва адабиёти. 2011. №4, – Б.57-58.

¹ А.Навоий. Лисон ут-тайр. Илмий-танқидий матн. – Тошкент: Фан, 1965. – Б. 69-70

² А.Навоий. Лисон ут-тайр. Илмий-танқидий матн. – Тошкент: Фан, 1965. – Б. 70

8. Махмуд Шабустарий. Гулшани роз. – Техрон: 1952.
9. С. Ж. Сажжодийнинг “Истилохоте урафо”. Техрон. Ҳижр. 1339.
10. Şebusteri. Gulsen-i raz. – Istanbul: Sark-Islam Klasiklari, 1989.
11. Bekova N. Alisher Navoiy adabiy tadqiqida faxriy hirotiy" radoyif ul-ash'or" asarining o'rni //Alisher Navo'i and 21 st century. – 2024. – Т. 1. – №. 1.
12. Bekova N., Sayliyeva M. The interpretation of praise in the east literature //Научная дискуссия: вопросы филологии, искусствоведения и культурологии. – 2015. – №. 12. – С. 147-151.
13. Jurayevna B. N. Potential of language and artistic art //POLISH SCIENCE JOURNAL. – 2019. – С. 63.
14. Jurayevna B. N., Nuriddinova X. N. Alisher Navoi's Interpretation Of Asmai Husna In Bilingual Poetry //Journal of Positive School Psychology. – 2022. – С. 216-222.
15. Bekova N. THE ANALYSIS OF MUKHTARA GAZALS OF NAVOI //ЦЕНТР НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ (buxdu. uz). – 2022. – Т. 14. – №. 14.
16. Juraevna B. N., Khudoyorova N. Mukhtara-an example of discovery and invention (on the example of Foni's poems) //European Journal of Molecular and Clinical Medicine. – 2021. – Т. 8. – №. 1. – С. 1463-1469.
17. Jurayevna B. N. A WORTHY RESPONSE TO HAFIZ'S GHAZAL //SCIENTIFIC REPORTS OF BUKHARA STATE UNIVERSITY. – С. 227.
18. Jorayevna B. N., Nigora K. Autonomous Ghazals Of Alisher Navoi //JournalNX. – Т. 7. – №. 02. – С. 1-2.

Nazora Bekova,
Buxoro davlat universiteti professori,
f.f.d.(DSc) (O'zbekiston, Buxoro)
Bahriddinova Dilnura,
BuxDU talabasi (O'zbekiston, Buxoro)
bekova.nazora@mail.ru
Telefon va telegram raqami: +99 891 448 71 42

BUXORO DAVLAT UNIVERSITETIDA SAQLANAYOTGAN QADIMIY TOSHBOSMA KITOBLAR TAVSIFI

Annotatsiya : Ushbu maqolada Buxoro davlat universiteti axborot resurs markazidagi nodir kitoblar, noyob va alohida qimmatli toshbosma nashrlar haqida ma'lumotlar berilgan. Buxoro davlat universiteti bosh kutubxonasining tarixiy manbalar bo'limida necha yillardan buyon saqlanib kelinayotgan qadimiy toshbosma asarlar bugungi kunda o'z qadr-qimmatini yo'qotmay ahamiyatini saqlab kelayotgani yoritib berilgan. Maqolada keltirilgan asarlarda inson turmushidagi hodisalar chuqur amaliy asoslar bilan ijobiy nuqtadan sharhlab berilgan.

Kalit so'zlar: toshbosma kitoblar, kitobat san'ati, bosmaxona, manbashunoslik, devon, qo'lyozma nusxa, darslik, nashr.

Kitobat san'ati Sharq madaniyatining qadimiy va nodir turlaridan biri. Kitob Sharqda qadimdan izzat-ikromda bo'lgan. Unda Vatan va millat tarixi, ilm, fan sirlari, kishilarning falsafiy va estetik qarashlari, turmush tarzi, orzu umidlari o'z aksini topgan. Sharq kitoblarini sharqona donolik, ma'naviy barkamollik timsoli sifatida e'tirof etadilar. Unda xattot, naqqosh, rassom,